

АЛЬБИНА АНАТОЛІІНА КОВТУН*Україна, Чернівці***ВІД РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИКИ РЕЛІГІЙНОГО
СЛОВА – ДО ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОЇ
ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ****ABSTRACT:****From a religious term with a wider semantics to a general lexis of the Ukrainian language**

The adjectives *духовний* and *поганий* went beyond the religious sphere due to the expansion of religious meanings (*духовний* “related to the Christian worldview” → “related to the inner world of a person”, *поганий* “unbaptized” → “anyone who does not meet the requirements of the speaker”). In the adjective *духовний* amelioration of meaning also took place (“related to the inner world of a person” → “related to a rich inner mental life of a person”). All these processes are based on the appreciation of the Christian faith, native to the Ukrainians (“approval of the Christian worldview” → “approval of the inner world of a person”, “disapproval of someone / something related to the non-Christian religion” → “disapproval of someone / something”), witnessing the powerful inner energy of a religious word capable of creating such stable derived meanings.

KEY WORDS:

Semantics – religious term – general lexis – Ukrainian language – expansion of meaning – amelioration of meaning – religious vocabulary – secularization.

Вплив релігійного чинника на збагачення лексико-семантичного потенціалу української мови завжди був значним. Від початку християнізації її поповнила не лише лексика релігійної тематики, а й релігійна лексика шляхом вторинного освоєння за межами її рідної стихії. Передусім «сфера релігійних понять являла собою джерело метафоричних

інновацій» [Тараненко 1980: 8], наприклад: *апостол* «перен. послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.» [СУМ-1: 29], *Біблія* «розм. книга, яка містить інформацію, важливу для певного роду зацікавлених осіб» [СУМ-20], *богомаз* «розм.-зниж. поганий художник» [СУМ-1: 65], *молитися* «перен. захоплюватися ким-, чим-небудь, схилитися перед кимсь, дуже любити когось» [СУМ-1: 558], *паломництво* «перен. мандрівка для відвідання кого-, чого-небудь великою кількістю шанувальників, прихильників» [СУМ-1: 713], *пісний* «перен. неродючий (про ґрунт)» [СУМ-1: 785], *проповідь* «перен. публічний виступ на яку-небудь тему» [СУМ-1: 917], *секта* «перен. група осіб, яка замкнулася в своїх вузьких групових інтересах» [СУМ-1: 1034] та ін.

Крім того, що вузькогалузева лексема за межами фахової сфери «вживлюється» (детермінується) в загальну мову здебільшого метафорним шляхом, для неї також, як відомо, характерне узагальнення спеціальних значень (УМЕ: 139–140), спричинене відходом від попереднього денотата через постійне розширення денотативного простору [Ермакова 2006: 26].

У дослідженнях вітчизняних мовознавців частіше можна натрапити на аналіз звуження семантики під час виникнення релігійної лексики (наприклад, В. Німчук – *грѣхъ* [Німчук 1983: 51], Н. Пуряєва – *съсудъ* [Пуряєва 2001: 48], Ю. Осінчук – *облачатисѧ* [Осінчук 2009: 91] та ін.). У нашому дослідженні маємо на меті проаналізувати історію розширення значень ад’єктивів *духовний* і *поганий* в українській мові, пов’язану з переходом від релігійної сфери використання до загальноновживаної.

Основну частину релігійних лексем київськоруського періоду характеризує християнська семантика, секуляризовані значення були прирощені пізніше. У київськоруській мові слово *дѣховный* позначало лише церковні поняття. Цю лексему в значенні «церковний» тоді активно використовували у словосполучах: *дѣховный отьць*, *дѣховный дѣти*, *дѣховный сынъ*, *дѣховная грамота* [МСДРЯСр, I: 747]. У староукраїнській мові XIV–XV ст. означений ад’єктив так само продовжив функціонувати з релігійною семантикою (*духовный* «який належить до духовенства» [ССУМ, I: 332]), проте уже в XVI–XVII ст. поряд із багатьма церковними значеннями (*духовный* «який стосується духовенства, церкви, церковного законодавства», «який належить, присвоюється служителям церкви», «який стосується релігії, християнської віри», «який стосується релігійного культу», «про провідників, наставників у вірі», «який походить від Бога, належний йому», «у мн. священнослужителі» [СУМ-28, VIII: 231–234]) «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» репрезентує розширене значення, пов’язане

і з нерелігійною сферою, – «який стосується внутрішнього світу, духа, душі». Прислівник *духовне / духовно*, окрім релігійного значення «стосовно релігії, церкви», також має секуляризоване пряме значення «стосовно психічного життя людини, її морального світу» [СУМ-28, VIII: 230–231], яке є наслідком розширення релігійного значення. У такий спосіб мовці демонстрували внесення церковно-релігійних приписів до загальної системи норм і принципів моралі. Судячи з прикладів, уміщених у словнику Б. Грінченка, лексему *духовний* у XIX ст. характеризувало два семантичні наповнення – і релігійне, і світське [СУМГр, I: 459]. Новітні словники також віддзеркалюють розмежування «нерелігійне – релігійне» з тією різницею, що першу позицію в дефініції відводять розширеному значенню з нерелігійного світу – «пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом», а друге – з релігійного «який стосується релігії, церкви, належний їм; *протил.* світський» [СУМ-1: 260].

Слід зауважити, що нерідко в сучасному мовленні ад'єктив *духовний* демонструє подальше оновлення семантики. Входячи до словосполук, лексема *духовний* створює низку нових лексико-семантичних єдностей, напр., словосполукою *духовний батько* у значенні «перен., уроч. учитель, провідник» образно іменують Т. Шевченка (...*духовний батько нації* (Вісник Розділля, 2009, № 8); *Шевченко є духовним батьком нації* (Ю. Андрухович); ...*духовний батько українського народу* (Гетьман, 2011, №1–2)), як і будь-кого з авторитетних осіб (*І, зізнавшись, що ця людина (Є. Сверстюк. – А. К.) була для неї духовним батьком, опертям у житті, Віра Йосипівна навела слова Івана Михайловича Дзюби: А тепер нам належить почути його. Це є наш обов'язок* (День, 2015, № 4)). Додаванням означення *духовний* до лексеми *батько* вивершено сукупність кращих, гідних поваги якостей наставника, учителя, окрім актуалізованої сукупності сем 'початок', 'мудрість', 'досвід', 'опікунство, заступництво', 'наставництво' та ін. Метафору *батько* «перен. основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. ін.» [СУМ-1: 46], акцентовано на надійності, живучості, нетлінності та неспростовності цінностей, ідей, поглядів, прагнень чогось або кого-небудь. Вважаємо, що у словосполучі *духовний батько* лексема *духовний* набуває нового значення – «перен. пов'язаний з багатим внутрішнім психічним життям людини, її високим інтелектом, зразковими моральними принципами поведінки в суспільстві». Якщо порівняти це значення зі словниковою дефініцією «пов'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом (на противагу її фізичній, тілесній сутності» [СУМ-1: 260], то можна по-

мітити «поліпшення» значення одночасно з його звуженням як один із можливих результатів змін значення, оскільки актуалізовано інноваційні для лексеми *духовний* експресивно-оцінні семи 'багатий', 'високий', 'вразковий', 'абсолютний', 'винятковий' та ін.

Перифраза *духовний батько* «перен., уроч. учитель, провідник» з лексемою *духовний* у цьому ж «поліпшеному» значенні в ЗМІ зазвичай набуває не лише конкретики в характеристиці визнаних мовцями особистостей за їхню світоглядну позицію, а може перетворитися на загальну вторинну назву особи, пов'язаної зі служінням релігійному культу:

Адже для того, щоби здійснити своє історичне призначення – об'єднати під омофором єдиного духовного батька Правобережну та Лівобережну Україну – проголошення Патріархату мало би спиратися на певну історіософську концепцію. Концепцію, яка допомогла б Сходу та Заходу, відмовившись від регіональної самодостатності, пізнати своє давнє коріння у Києві. (Дзеркало тижня, 2010, № 23)

Однак у свідомості українців цю номінацію-словосполуку без контексту все-таки закріплено за Т. Шевченком, а все інше вимагає уточнень.

Лексеми *духовна* в аналогічному значенні додають до слова *матір*, яким називають не одну людину, а сукупність людей, що, наприклад, проживають в одному місті, як у словосполучі *матір міст руських* «перен., уроч. Київ як столиця Київської Русі»: *Історія ніби зробила повне тисячолітнє коло і знову повернулася до Києва – духовної матері міст руських* (Дзеркало тижня, 2010, № 23). Номінація *духовна матір міст руських* увиразнює глибину образу цієї фраземи: стати головним містом великої київськоруської держави могло лише прогресивне місто: з мудрою владою, демократичним ладом, високим розвитком освіти, культури та ін., тобто таке, яке було за щось поважати. Усі ці позитивні характеристики вміщує «поліпшене» значення лексеми *духовний*. Надихнути до нової невідомої діяльності, переконати повірити в щось нове може лише той, хто має авторитет, – *духовний двигун* «перен., уроч. той, хто надихає (ініціатор)»:

За словами «духовних двигунів» цього проекту – Бориса Войцехівського, народного художника, директора видавництва «Криниця» Леоніда Андрієвського та відомого громадського діяча Володимира Стадниченка, шевченківські і сквородинівські світлиці повинні бути сьогодні в кожному навчальному закладі України – від занедбаної сільської школи до престижного університету. (Дзеркало тижня, 2010, № 24)

Слово *духовний* у «поліпшеному» значенні істотно розширило свої парадигмальні зв'язки і може стосуватися не лише людей: з його допомогою наголошують на чомусь абстрактному, корисному для людини чи суспільства, наприклад, на туризмі в межах власної країни – пізнавальному, позбавленому меркантильності на противагу, наприклад, туризму європейською територією (подорожування Європою здебільшого асоціюють із немалим капіталовкладенням). Так, глава УГКЦ патріарх Любомир Гузар словосполучкою *духовний туризм* фігурально номінує «перен. подорожування для пізнання різних світоглядів, поглядів на життя»:

Тепер ситуація інакша: тепер просто ідіть і спілкуйтеся. Свідомо спілкуйтеся з людьми, з якими ви живете, працюєте, відпочиваєте. Такий собі внутрішній туризм. Д у х о в н и й т у р и з м. Дивіться на Україну у різних обставинах: на Волині, на Сумщині, на Донеччині, на Кіровоградщині – ті самі люди, з тими самими проблемами (Дзеркало тижня, 2011, №5),

де лексема *духовний* актуалізовує оновлене, так само «поліпшене», значення «перен. пізнавальний, пов'язаний зі збагаченням внутрішнього психічного життя людини, позбавлений меркантильності».

Лексему *духовний* поєднують з абстрактними назвами в переносних значеннях (наприклад, *стіна, концтабір, здоров'я*), де ознака *духовний* стосується багатого внутрішнього психічного життя людини, високого рівня інтелекту, моралі, прогресивних ідей, свободи, оновлення, тобто всього позитивного. Такі метафорні номінації-словосполучки прозорі за мотивацією: *духовна стіна* «перен. бар'єр для захисту власних (а отже, найкращих) цінностей – світоглядних, моральних, інтелектуальних»:

За словами правника Володимира Василенка, всі розвинені країни спираються на націоцентричний світогляд у формуванні своєї політики, тому без побудови Української Д у х о в н о ї С т і н и нам не зберегти свою державу. І ніякий «європейський вал» Яценюка без «с т і н и д у х о в н о ї» не захистить наших кордонів (Кримська світлиця, 2015, № 58);

духовний концтабір «перен. цілковите обмеження морального, інтелектуального оновлення, свободи світоглядних позицій людини»:

Її творчість підносить українську ідею на рівень світової культурологічної думки тим, що розробляє надзавдання нового тисячоліття: животрепетну проблематику остаточного, «недекоративного» виведення людської та національної особистості «із-під варту» наглядців д у х о в н о г о к о н ц т а б о р у, звільнення від постколоніального синдрому національної летаргії (Дзеркало тижня, 2005, № 10);

духовне здоров'я нації «перен., уроч. стан світогляду нації, розвитку її інтелекту, підтримання в ній моралі та позитивного психічного налаштування»:

Турбуватися за духовне здоров'я нації, виховуючи її духовне здоров'я, не поспішає ніхто, бо ніхто зі «стурбованих» насправді не зацікавлений у тверезомислячому громадянинуві (Дзеркало тижня, 2011, № 37).

Закріплення «поліпшеного» значення для лексеми *духовний* підтверджене також актуалізацією у вільних вживаннях та похідними *духовність, бездуховність, лжедуховність, знедуховлення*:

«Консерватори» навчили глядача своєї мови, лексики вітрини, естетики шнурка, таблиць «не чіпати руками». Навчили благоговіння перед високим, духовним (Дзеркало тижня, 2005, № 8); Духовність – це ідеал, до якого прагнула й прагне людина у її власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності (Укр. літ. газета, 2012, № 3); Поет з болісним переживанням повстає проти сірої атмосфери в суспільстві, коли громадяни стають жертвою бездуховності, гноблення душі, що веде до втрати неповторного «я» українця, просто чесної людини або й унікального таланту (Дзеркало тижня, 2006, № 4); «Хохли», якщо хитренько закриваєте очі на повсюдне поповне хамство (від «ректорів» чи інших агресивних «аудіоносіїв лжедуховності») (Дзеркало тижня, 2006, № 20); Шевченко більше, ніж будь-хто, зробив для порятунку нації від занепаду, від знедуховлення і розмивання (Українська літературна газета, 17.03.1994).

Діахронний аналіз розширення семантики ад'єктива *духовний* (від київськоруського «церковний» → до сучасного «пов'язаний з внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом»), що в сучасній українській мові супроводжується амеліорацією («поліпшенням») значення («перен. пов'язаний з багатим внутрішнім психічним життям людини, її високим інтелектом, зразковими моральними принципами поведінки в суспільстві»), засвідчує збереження традиційних аксіологічних параметрів указаної лексеми.

Ад'єктив *погань* увійшов у київськоруську мову через старослов'янську (стсл. *поганъ* «варвар, кат; іноземний, варварський, поганський, язичницький» [ЕСУМ: 472]) у прикметниковому значенні «нехристиянський» та іменниковому «нехристиянин»:

1. Съ заранія въ пятокъ / потопташа поганья плъкы половецкыя, / и рас-
сұшыась стрѣлами по полю, / помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними
злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. 2. Уже во Сұла не течетьъ сребреными

струями / къ граду Переяславу, / и Двина волотомъ течеть / онымъ грознымъ полочаномъ / подъ канкомъ поганыхъ (Слово о полку Ігоревім).

Ці два значення пов'язані із релігійними переконаннями. У «Повісті врем'яних літ», Київському та Галицько-Волинському літописах *поганими* названо всіх нехрещених – і співвітчизників, і чужоземців-завойовників:

1. Она же разумѣвши, и рече къ царю: азъ погана есмь, да еще меня хочещи крестити, то крѣсти мя самъ; еще ли, то не крешуся. И крести ю царь с патриархомъ. 2. А Половцемъ воюющимъ по землѣ, и рѣша ему мужѣ смыслени: почто вы распру имата межи собою? а погани гувяте землю Рускую (Літопис Руський).

У «Матеріалах для словника давньоруської мови за писемними пам'ятками» І. Срезневський фіксує такі значення, пов'язані з християнською вірою: *поганын / поганый / поганъ* «язычникъ», «неправовѣрующій, еретическій, еретикъ», «неправославный; нехристь, поганый (прозваніе недруговъ Руси)», «иноземный, чужеземный» [МСДРЯ, 2: 1011–1012].

Релігійне значення «неохрещений» зафіксувало негативно-емоційну соціальну оцінку групи людей: *поганый* = денотат 'хто не прийняв християнства' + оцінний компонент 'несхвалення, засудження тих, хто не прийняв християнства / неприязнь до них' + емоційний компонент 'почуття зневаги' + експресивний компонент (інтенсифікація оцінки та емоцій, особлива психологічно мотивована піднесеність). Під впливом формування суспільного негативного ставлення до тих, хто не прийняв християнства, від релігійного значення лексеми *поганын* у слов'ян визріло семантичне розширення – нове значення «злий / недобрий», яким окреслювали вже набагато ширше коло осіб чи ознак (не лише за стосунком до релігії). І. Огієнко пояснює: «<...> через погорде ставлення по відношенню до нехрещених поганів повстало даліше значення злий, недобрий» [ЕССУМ: 72]. Лексема *поганый* мала конотативне на шарування ще в латинській мові, у якій *pāgānus* – «сільський; селянський, простий, неосвічений» [ЕСУМ: 472]. Як зауважує П. Черних, у період до IV ст. язичництво у християн називали *religio pagana*, тобто «віра сільська, мужича», бо християнство у Римі спочатку було релігією міського населення [ИЭССРЯЧ: 47]. У мові Київської Русі лексеми *поганый* вдало залучили до характеристики половецьких загарбників, поєднавши нею два значення: і «неохрещений» і «злий, недобрий».

Розширення семантичного обсягу значенням «злий, недобрий» в киеворуській мові, за нашими спостереженнями, відбувалося поступово,

оскільки в давніх текстах намагалися уникати двозначності (поганий за вірою чи поганий за вдачею?). Такі висновки випливають зі спостережень за мовою тогочасних пам'яток, у яких **поганын** у нерелігійних значеннях та його похідні (наприклад, прислівник *погано*, дієслово *поганити* та ін.) літописці обминали, використовуючи слова **лихъ**, **злий**, **не добрын**, **сквернын** і под. Для порівняння – мікроконтексти з літописів та їхні сучасні переклади В. Яременка:

1. Отвѣщавѣша же бояр и рѣша: аще лихъ бы законъ Грѣчкый, то не бы баба твоя Ольга прияла крещення, яже мѹдрѣйши всихъ человекъ. – Бояри порадилися і сказали: «Якби **поганий** був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей». 2. Отъ грѣховнаго во корене злий плодъ вываеть. – А від гріховного кореня **поганий** плід бува. 3. И рече Володимерь: се не добро есть мало городовъ около Киева. – І сказав Володимир: «Це **погано**, що мало городів навколо Києва». 4. <...> ихъ же нечистотѹ видѣвъ: ядяхѹ сквернѹ всякѹ, комары, мѹхы, коткы, змѣя, мертвеца не погребати, но ядяхѹ и женьскиѣ изъврагы и скоты вся нечистыя. То видѣвъ Олександръ ѹбояся, еда како ѹмножаться оскверняютъ землю, [загна ихъ] на полѹнощныя страны ѹ горы высокыя; и Богѹ повелѣвшю, состѹпишася о нихъ горы полѹнощныя <...> – І їхню нечистоту бачив: їли [вони] погань всіляку: комарів, мух, котів, змій; і померлих не хоронили, а пожирали, і жіночі викидиші, і скотів усіх нечистих. Побачив усе те Олександр і злякався, щоб, коли розмножаться, не споганили землю. [І загнав їх] в отівнічні краї у горы високі. І за божим повелінням зімкнулися за ними гори північні.

Якщо функціонування лексеми **поганын** в час створення «Слова» було сконцентровано на значеннях та похідних спільнокоренових лексемах, що стосувалися релігій, відмінних від християнської, то після розпаду Київської Русі напрям розвитку було змінено – розширення лексико-семантичного поля лексем з коренем **поган-** активізувалося в нерелігійних значеннях. Так, пізніше, окрім закріплення перших таких значень лексеми **поганын** «грубий», «нечистий», «неосвічений» [МСДРЯСр, 2: 1011–1012], «злий, недобрий» [ЕССУМ: 72]), словникарі фіксують значення «непривабливий ззовні» («некрасивый» [СУМГ, 3: 229]) і низку нових похідних лексем, які уже не мали стосунку до релігії, зокрема: у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» – *поганка* «мерзавка, негідниця» [МСТ: 126]; у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка – *поганка* «лихорадка», *погано* «Худо. Скверно. Мерзко» [СУМБ.-Н.: 286]; «Словарь української мови» Б. Грінченка містить досить розлоге гніздо спільнокоренових лексем: *поганець* «гадкій человекъ, мерзавецъ», *поганка*

«мерзавка», «некрасивая», «плохая вещь», «лихорадка», «змея», *поганин* «вовк», *поганити* «гадить, осквернять», *поганитися* «пачкаться, оскверняться», *поганіти* «дѣлаться хуже», «дурнѣть», *поганчати / паганшати* «дурнѣть», *поганкуватий* «плоховатый», «невзрачный, некрасивый», *поганкувати* «плоховато», *погано* «дурно, плохо», «некрасиво», *поганюга* «ув. отъ погань», *поганючий* «ув. отъ поганій», *поганючо* «ув. отъ погано» [СУМГ, 2: 229–230]; а сучасні словники СУМ-11, ВТССУМ додають *поганин* «той, хто викликає огиду, відразу (виглядом, поведінкою, вчинками і т. ін.)», *поганець* «лайливе слово», *поганський* «лихий, ненависний, проклятий», *поганенький* «досить поганій; негарний», *поганенько* «присл. до поганенький», *поганесенький* «не дуже гарний», *поганіший / поганший* «вищ. ст. до поганій», *поганорозчинний* «який погано розчиняється» та ін. [СУМ-11, 6: 701–704; ВТССУМ: 1002–1003].

Семантичний обшир похідних нерелігійних значень лексеми *поганин* успішно закріплено в активному словнику сучасних носіїв української мови: «ПОГАНІЙ. 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку. // Неприємний своїми якостями, властивостями (несмачний, смердючий і т. ін.). // Некорисний або шкідливий // Несприятливий, похмурий (про погоду, день і т. ін.). 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам. // Виконаний недосконало, немайстерно; невправний. // Недосвідчений, невмілий (про людину). // Який не відповідає звичайним нормам, відхиляється від нормального (про стан, відчуття, життєві функції організму і т. ін.). // Нездоровий, хворий (про органи тіла, організм). 3. Який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність; невтішний, сумний. // Невеселий, гнітючий. // Нещасливий, важкий, жорстокий. // у знач. ім. погане. Те, що віщує лихо, небезпеку або неприємність. // у знач. ім. погане. Що-небудь лихе, небезпечне, неприємне. 4. Якому властиві негативні моральні якості (про людину). // Недоброзичливий, неприязний; злий. // у знач. ім. поганій. Людина, огидна своєю поведінкою, вчинками і т. ін. 5. Вартий осуду (про манери, поведінку, вчинки і т. ін.). // Який ганьбить, плямує кого-небудь. // Грубий, брутальний, непристойний. // у знач. ім. погане. Те, що варте осуду. // Який виражає осуд; несхвальний, негативний. 6. Непривабливий, негарний або бридкий на вигляд. // Брудний, нечистий. // перен. Який викликає ненависть; проклятий // перен. Нікчемний, підлий. 7. етн. Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. заст. Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. //

у знач. ім. поганин» [СУМ-11, 6: 701; ВТССУМ: 1002]; «ПОГАНІЙ. 1. Позбавлений позитивних властивостей, незадовільний, не такий, як треба. 2. Непривабливий, негарний зовні. 3. *етн.* Пов'яз. з нечистою силою» [СУМ-1: 805].

О. Мельничук припускає, що лексичну розлогість лексем з коренем **поган-** в українській мові забезпечила фонетична близькість із власне слов'янськими утвореннями, пов'язаними з праслов'янськими *gana* «образа», *ganiti* «докоряти» та українськими *гана* «осуд, ганьба, сором», *ганьбити* «гудити; докоряти, лаяти» [ЕСУМ: 472]. Така гіпотеза (йдеться лише про фонетичну, а не генетичну схожість; М. Фасмер, наприклад, стверджує, що *поганитъ* «навіть чи має що-небудь спільне з польським *ganić* «хулити, засуджувати», чеш. *haniti*, усупереч Маценауеру, Миклошичу» [ЭСРЯФ: 294]), на наш погляд, є цілком можливою, якщо зважити на високі кількісні показники утворених похідних лексем від праслов'янських *gana* та *ganiti* саме в українській мові: якщо в період Київської Русі такий словотвірний процес був ще слабо розвиненим (зафіксовано лише одну лексему **ганьба** «гажденіє:... злохґленіє, ганба» [МСДРЯ, 1: 509]), то згодом він доволі добре активізувався поміж українців, про що свідчить 1) розвиток низки однокоренових лексем з коренями **ган-** і **ган-**, які фіксують словники української мови XV–XVII ст. (*ганба / ганьба, поганьбенье, ганбити / ганбыти / ганьбити, ганьбитисѧ, ганебне, ганебний, ганити / ганіті, ганьбѧчий* [ІСУМ: 506–507; ЛЛЗ; СУМ-28, 6: 188–191]), пізніше доповнені Б. Грінченком (*ганджа / ганджа, ганебність, ганебно, ганетьба, ганиба / ганеба, ганьбливий, ганьбливо, ганьбувати* [СУМГ, 1: 270–271]) та українськими лексикографами нашого часу (*гандж, ганджовитий, ганджувати, ганджований, ганьбитель, ганьбителька, ганьблення, ганьблений*); 2) більша, ніж у споріднених мовах, різноманітність значень лексем *гана* і *ганити*: ***gana** – у старочеській мові *hana* «обида», у чеській *hana* «порицание, хула, брань, посмеяние, изъян, недостаток, проступок» (діал. *peni hani* «без из'яна, доброкачественное»), у словацькій *hana* «порицание, хула», у польській *gana* «порицание, хула», у болгарській *ган* «порок, изъян» (діал. *гана* «поношение, порицание»), в українській *гана* «порицание, бесчестие, поношение, стыд»; ***ganiti** – у старочеській мові *haniti* «обранить, оскорблять», у чеському діалекті *haniti* «порицать, бранить, высмеивать», у словацькій *hanit'* «хулить, бранить, ругать», у польській *ganić* «порицать, бранить, хулить», у словінській *gāñc* «хулить, порицать», у південно-західному діалекті російської мови *ганить* «порицать, осуждать, хулить, хаять», у білоруській *гáніць* «порицать,

осуджати», в українській *гánити* «порицати, укоряють, бранить, злословить, порочить, поносити, бесчестить» [ЕССЯ: 99–100]).

Прикметно, що в українській мові лексеми з коренем **поган-** у релігійних значеннях також збереглися: *поганий* «7. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. *заст.* Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // *у знач. ім.* поганин» [СУМ-11, 6: 701], *поганський* «*прикм.* до поганин 1. // Належний поганину, поганам; який є у поган; власт. поганам. 2. Стос. до часів поганства; пов'язаний з цими часами. 3. *етн.* Який знається, має зв'язок з нечистою силою; нечистий» [СУМ-11, 6: 704], *поганин* «*заст.* Той, хто сповідує дохристиянське релігійне вірування; язичник» [СУМ-1: 805–806], *поганець* «поганин» [СУМ-1: 805], *поганство* «1. Назва дохристиянських релігійних вірувань. 2. *збірн.* Погани» [СУМ-1: 806]. Важливим є те, що в українській мові активність використання таких лексем у релігійних значеннях й досі не спала. Підтверджують цю думку переклади багатьох мікроконтекстів Біблії з лексемою *поганин* у значенні «нехристиянин», здійснені у ХХ–ХХІ ст. П. Кулішем – І. Пулюєм – І. Нечуєм-Левицьким (1903 р.), І. Огієнком (1962 р.), І. Хоменком (1963 р.), Патріархом Філаретом (2002 р.), О. Гижою (2012 р.). Лише Патріарх Філарет чужовірців та чужу віру називає не *поганами / поганством*, а синонімійними відповідниками *язичники / язичництво*, бо переклад здійснено з російськомовного джерела, де скрізь фігурують лексеми *язычник / язычество*.

Отже, вихід ад'єктивів *духовний* і *поганий* за межі релігійної сфери відбувся за допомогою розширення релігійних значень («пов'язаний з церквою» → «пов'язаний з моральним світом людини, її внутрішнім психічним життям людини, інтелектуальною природою», «неохрещений» → «кожен, хто не відповідає певним вимогам мовця») і спирався на високу оцінку рідної для українців християнської віри («схвалення християнства, церкви» → «схвалення внутрішнього світу людини», «несхвалення когось / чогось через іншу релігію» → «несхвалення когось / чогось»). Оцінний компонент релігійного значення поширився на всі похідні нерелігійні значення, засвідчивши потужну внутрішню енергію релігійного слова, здатного витворювати стійкі похідні значення.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- ЕРМАКОВА, О. П. (2006): *Ирония и ее роль в жизни языка*. КГПУ им. К. Э. Циолковского, Калуга.
- НІМЧУК, В. В. (1983): *Праслов'янська лексика. Лексика давньоруської мови*. Ін: *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Наукова думка, Київ, с. 15–163.
- ОСІНЧУК, Ю. (2009): *Історія української богослужбово-обрядової лексики*. Видавничий дім Дмитра Бураго, Київ.
- ТАРАНЕНКО, О. О. (1980): *Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії*. Наукова думка, Київ.
- УМЕ (2004): *Українська мова: Енциклопедія*. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Київ.

Умовні скорочення

- ВТССУМ: *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Перун, Київ 2007.
- ЕССУМ: Огієнко, І.: *Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. Т. 4: П–Я*. Накладом товариства «Волинь», Вінніпег 1995.
- ЕСУМ: *Етимологічний словник української мови: У 7 т. Т. 4. Н–П*. Наукова думка, Київ 2003.
- ІЭСРСЯЧ: Черных, П.: *Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. Т. 2. Русский язык*, Москва 1999.
- ІСУМ: *Історичний словник української мови: У 2 т. Т. 1*. Державне видавництво України, Київ – Харків 1932.
- ЛЛЗ: *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская* [Електронна версія]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz72.htm#P>
- МСДРЯ: Срезневский, И. И.: *Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ: В 3 т.* Типографія Императорской Академіи Наукъ, Санкт-Петербургъ 1893–1912.
- МСТ: Тимченко, Є.: *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. Т. 2. Літопис-XX*, Київ 2003.
- СУМ-1: *Словник української мови*. Видавничий центр «Просвіта», Київ 2012.
- СУМ-11: *Словник української мови: В 11 т.* Наукова думка, Київ 1970–1980.
- СУМ-20: *Словник української мови: У 20 т. Т. 1*. Наук. думка, Київ 2010.
- СУМ-28: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. Вип. 6: В–Г. Вип. 8: Д*. Львів 2001.
- СУМБ.-Н.: Білецький-Носенко, П.: *Словник української мови*. Наукова думка, Київ 1966.
- СУМГ: *Словарь української мови: У 4 т.* Лексикон, Київ 1996.
- ЭСРЯФ: Фасмер, М.: *Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 3*. Прогресс, Москва 1987.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. Вып. 6: *e–*golva*. Наука, Москва 1979.

ПРОФІЛЬ АВТОРА:

Ковтун Альбіна Анатоліївна,
доктор філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Сфера наукових зацікавлень: лексична семантика, лексикографія, дериватологія, теорія номінації, теолінгвістика

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

вул. Коцюбинського, 2, 58012

Чернівці, Чернівецька область

Україна 58012

<http://www.chnu.edu.ua/>
albkovtun500@gmail.com